Iranian History of Culture (IHC)

https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096

University of Tabriz publications

OPEN ACCESS

Original Article

Local sources of constitutionalism in Azerbaijan with emphasis on the Tabriz

Mohammad Rezaei [1*]

1. *Associate Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Azarbaijan Shahid Madani Universit, Tabriz, Iran.*

Received: 2025/06/03 **Received in revised form:** 2025/07/11 **Accepted**: 2025/08/12 **Published:** 2026/03/21

Abstract

Constitutional developments and efforts to write them caused the sources of the local history of Azerbaijan, Especially Tabriz in this period to be changed in terms of quantity and quality compared to previous periods. Several reasons, such as Azerbaijan's irreplaceable role in the developments of this era, local tendencies, individual motivations, as well as dealing with deviations and faults in recording the events led some people to write down the happenings of this period, which resulted in writing a variety of sources. On the other hand, the local sources of the history of this era changed to some extent in terms of style and writing techniques. By using the descriptive-analytical method and the use of library research method, the current study not only does aim to explore typology, fields and characteristics of local sources of constitutionalism in Azerbaijan region, but it also attempts to answer the main question of the research: What sources did contain the local works of the history of constitutionalism in Azerbaijan and Tabriz, and what are their characteristics and the reasons to be wrote down? It seems that the causes and factors of writing local sources of constitutionalism due to some components, especially the existence of historical data, the uprising of some of them, local and individual tendencies, and under the influence of new writing features have changed to some extent in terms of writing style and techniques. It seems that several factors influenced by the role and leadership of Azerbaijan in the developments of this period, local tendencies, especially the presence of some important figures as witnesses of the events, were not without influence in the writing of the existing works.

Keywords: Azerbaijan, Local History, Historiography, Collections, Letters

Cite as: The Transformation of Educational Components in the Seljuk Period and the Renaissance of Culture in the Ilkhanate Era. Iranian History of Culture. 2026; 3(1): 13-30.

Owner and Publisher: University of Tabriz
Journal ISSN (online):3060-8066
Access Type: Open Access
DOI: 10.22034/IHC.2025.20096

*Corresponding Author: Associate Professor of University Shahid Madani Universit, Tabriz, Iran.
mrezayi39@yahoo.com

تاریخ فرهنگ ایران

ناشر: دانشگاه تبریز

https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096

مقاله پژوهشی

OPEN ACCESS

منابع محلی مشروطیت در آذربایجان با تأکید بر تبریز

محمد رضائی[۲*]

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳ **بازنگری:** ۱۴۰۴/۰۴/۲۰ **پذیرش:** ۱۴۰۴/۰۵/۲۱ **انتشار:** ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

چکیده

تحولات مشروطیت و اهتمام به نگارش وقایع مختلف آن سبب شد منابع تاریخ محلی آذربایجان، به‌ویژه تبریز در این دوره نسبت به ادوار گذشته ازنظر کمی و کیفی دچار تحول شود. علل چندی همچون نقش بی‌بدیل شهر تبریز و آذربایجان در تحولات مشروطیت، تمایلات محلی، انگیزه‌های فردی و نیز مقابله با انحرافات و اشتباهات روی داده در ثبت حوادث موجب اهتمام عده‌ای به نوشتن وقایع این دوره شد که نتیجه آن نگارش طیف متنوعی از منابع بود. از سوی دیگر آثار محلی تاریخ این دوره از لحاظ سبک و تکنیک‌های نگارش نیز تا حدودی دچار تحول شد. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود با روش توصیفی تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای علاوه بر گونه‌شناسی، زمینه‌ها و ویژگی‌های آثار محلی مشروطیت در منطقه بررسی و پاسخی به سؤال اصلی داده شود. آثار محلی تاریخ مشروطیت در آذربایجان و تبریز شامل کدام منابع بوده، ویژگی‌ها و علل نگارش آن‌ها کدام‌اند؟ به نظر می‌رسد عوامل چندی متأثر از نقش و پیشتازی تبریز در تحولات این دوره، تمایلات محلی، به‌ویژه حضور برخی چهره‌های مهم به‌عنوان شاهدان حوادث در نگارش آثار موجود بی‌تأثیر نبوده است.

کلیدواژه‌ها: آذربایجان، تاریخ محلی، تاریخ‌نگاری، خاطرات، مکتوبات

نحوه ارجاع: "مقایسه تطبیقی صلح آماسیه و معاهده زهاب و نقش و تاثیر بخشی آن ها بر روابط ایران و عثمانی". تاریخ فرهنگ ایران. ۱۴۰۵: ۳(۱)،۱۳-۳۰.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۳۰۶۰-۸۰۶۶

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2025.20096

*: نویسنده مسئول: mrezayi39@yahoo.com

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

مقدمه

برخلاف ادوار پیش از قاجاریه که منابع تاریخ محلی آذربایجان به علل مختلف از بین رفته و به دست ما نرسیده در دوره قاجار و به‌ویژه مشروطه با اهتمام بیشتری در ثبت حوادث منطقه مخصوصاً تبریز روبرو هستیم. با نگارش تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز و ادامه این روند در جریان مشروطه‌خواهی، منابع تاریخ محلی آذربایجان از لحاظ کمی و کیفی گسترش یافت و در برخی زمینه‌ها دچار تحول شد. این رشد معلول نقش منطقه به‌ویژه تبریز در تحولات منتهی به مشروطیت، استقرار نظام پارلمانی، مخصوصاً دفاع از آرمان‌های مشروطه، مقاومت در برابر استبداد و نقش برخی بازیگران سیاسی تبریز و منطقه آذربایجان در مشروطیت بود. این زمینه مناسب عده‌ای را بر آن داشت باانگیزه‌های مختلف به ثبت حوادث اقدام نمایند که نتیجه آن نگارش طیف متنوعی از کتاب‌ها در قالب خاطرات، یادداشت‌ها، مکتوبات، اسناد و به‌ویژه آثار تاریخ‌نگاری بوده است. برخی از آثار مرتبط با این واقعه مانند کتاب‌های احمد کسروی سرآغاز تحول در تاریخ‌نگاری معاصر ایران و به‌تبع آن آذربایجان به شمار می‌روند و در میان منابع مربوط به این رویداد از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشند. در مقاله حاضر تلاش می‌شود علاوه بر سیر نگارش آثار محلی پیرامون نهضت مشروطیت و گونه‌شناسی منابع، با روش توصیفی تحلیلی و استفاده از آثار موجود علل و عوامل تأثیرگذار در ثبت اخبار و ویژگی‌های منابع را موردبررسی قرار داده، پاسخی به سؤال زیر داده شود.

آثار محلی تاریخ مشروطیت در آذربایجان و تبریز شامل کدام منابع بوده، ویژگی‌ها و علل نگارش آن‌ها کدام‌اند؟

به نظر می‌رسد علل و عوامل نگارش منابع محلی مشروطیت ناشی از برخی مؤلفه‌ها به‌ویژه حوادث و تحولات منطقه و درنتیجه وجود داده‌های تاریخی لازم، قیام عده‌ای بدان، تمایلات محلی و فردی ناشی شده و تحت‌تأثیر شاخصه‌های جدید تا حدودی ازنظر سبک و فنون نگارش دچار تحول شده است.

پیشینه و روش‌تحقیق

یکی از حوزه‌های تاریخ محلی آذربایجان که مورد غفلت قرار گرفته، سیر تاریخ‌نگاری و منابع تاریخی ادوار مختلف می‌باشد. بررسی کتب و مقالات حاکی از آن است که منابع تاریخ محلی عموماً و منابع محلی مشروطیت خصوصاً، موردبررسی جدی قرار نگرفته است. بااین‌وجود برخی پژوهشگران به‌صورت پراکنده و گذرا به‌نقد یا معرفی پاره‌ای از منابع یا معرفی نویسندگان آن‌ها اقدام کرده‌اند. بیشتر این تحقیقات در ارتباط با نقد آثار احمد کسروی صورت‌گرفته است. ازجمله در مقاله «نکاتی چند درباره مشکلات تاریخ‌نویسی در ایران» طی یک صفحه نقش کسروی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران و تقسیم‌بندی تاریخ معاصر توجه شده است (فرمانفرمائیان، ۱۳۴۵: ۱۷۶؛ همو، ۱۳۸۰: ۱۹۱). در مقاله «گفتمان هویت ملی در تاریخ‌نگاری کسروی» نوع تاریخ‌نگری کسروی و مسئله هویت ملی موردبررسی قرار گرفته است (حسن‌زاده، ۱۳۸۱: ۵۹-۹۷). غیر از کسروی به برخی از نویسندگان تاریخ مشروطه مانند امیرخیزی نیز توجهاتی را شاهدیم. ازجمله مقاله «تحفه ماندگار: آشنایی با اسماعیل امیرخیزی و مجموعه ارزشمند او» را می‌توان نام برد (صیدیه، ۱۳۸۲: ۲-۴). همچنین در برخی آثار که به معرفی کتاب‌ها اختصاص دارند به منابع مشروطیت در آذربایجان اشاره‌شده است. در مقالات «تاریخ ماکو» (نیکبخت، ۱۳۸۱: ۷۲-۷۴) و «تبریز سنگر مشروطیت» (پروانه، ۱۳۹۰: ۸۸-۹۰) به ترتیب اثر نصرت ماکویی و ویجویه‌ای معرفی‌شده‌اند. همچنین در برخی آثار کتاب‌شناسی به معرفی منابع مشروطه اقدام شده که آثار مربوط به آذربایجان را نیز شامل هستند. از این دسته دو اثر

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

کتاب‌شناسی انقلاب مشروطیت ایران (پور صفر،۱۳۷۳: ۳۸- ۴۰)؛ کتاب‌شناسی آذربایجان (حبیبی آزاد، ۱۳۷۶: ۳۰۹- ۳۲۷) و مقاله «کتاب‌شناسی نهضت مشروطیت ایران» (ارقشی، ۱۳۸۷: ۳۸۷-۴۳۶) را می‌توان نام برد. همچنین در سخنرانی[۳] با موضوع نادر میرزا و کتاب تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز به‌صورت گذرا به مسئله تاریخ‌نگاری مشروطیت اشاره شده است (قدیمی قیداری، ۱۳۹۸) باوجود ارزش و اهمیت پژوهش‌های یادشده در هیچ‌یک به‌صورت مستقل گونه‌شناسی، سبک، ویژگی و عوامل مؤثر در نگارش منابع محلی تاریخ مشروطیت در منطقه آذربایجان موردتوجه قرار نگرفته است، لذا مقاله حاضر فاقد پیشینه مستقل است.

بحث(متن مقاله)

۱-گونه‌شناسی منابع محلی مشروطیت در آذربایجان با تکیه بر تبریز

با نگاهی به منابع موجود، روشن است که برخلاف ادوار گذشته، انقلاب مشروطیت و نقش آذربایجان، به‌ویژه تبریز عامل توجه به این رویداد بوده، درنتیجه آثار متعددی پیرامون آن به رشته تحریر درآمده است. این آثار طیف وسیعی از منابع تاریخ‌نگاری، تاریخ‌های منظوم، خاطرات، مطبوعات و اسناد را شامل است که قسمت عمده را آثار غیر تاریخ‌نگاری تشکیل می‌دهد. این منابع حاوی اطلاعات ارزشمندی از زمینه‌ها و سیر حوادث بوده، مقایسه آن‌ها اشکالات موجود در ثبت اخبار را تا حدود زیادی روشن می‌کند. اگر چه نقد و بررسی همه آثار در این مجال نمی‌گنجد ولیکن باتوجه‌به تنوع منابع در ادامه به‌صورت خلاصه به معرفی و دسته‌بندی آن‌ها اقدام خواهد شد. البته لازم به توضیح است این منابع در دو برهه تاریخی متفاوت نوشته‌شده است. تعدادی از این آثار هم‌زمان با جریان مشروطیت تحریر و در همان زمان منتشرشده و برخی در ادوار متأخر به‌ویژه دوره پهلوی نوشته‌شده و به طبع رسیده است. بر این اساس می‌توان آنها را منعکس‌کننده جریان فکری و ایدئولوژیک دوره نگارش به شمار آورد. تعدادی از این آثار نیز طی چهار دهه اخیر مجال نشر یافته‌اند.

۱-۱- خاطرات و یادداشت‌های روزانه

کتاب‌های خاطرات و یادداشت‌های روزانه ازجمله منابع مکتوبی به شمار می‌روند که نگارش آنها از دوره قاجار رونق زیادی یافت. این‌گونه آثار معمولاً توسط شخصیت‌های سیاسی، رهبران، چهره‌های تأثیرگذار و نسبتاً شناخته‌شده نوشته‌شده است (ر.ک: ملائی توانی، ۱۳۸۶: ۱۰۹). بخش مهمی از منابع محلی مشروطیت در تبریز را خاطرات بازیگران سیاسی این دوره تشکیل می‌دهد. روزنامه خاطرات شرف الدوله (۱۳۲۴-۱۳۲۷) نوشته میرزا ابراهیم‌خان باغمیشه‌یی ملقب به شرف الدوله از نمایندگان مجلس (شرف الدوله، ۱۳۷۷)، حرفی از هزاران که اندر عبارت آمد، خاطرات محمدتقی جورابچی از تجار تبریز (جورابچی، ۱۳۸۶: ۱۳)، خاطرات و اسناد مستشارالدوله از نمایندگان آذربایجان در دوره اول مجلس و از دولت‌مردان عصر مشروطه (مستشارالدوله صادق، ۱۳۷۰) و نیز یادداشت‌های میرزا اسدالله ضمیری (ضمیری، ۲۵۳۵: ۳۰) در شمار این دسته از منابع قرار دارند. تقی‌زاده از سیاست‌مدارانی به شمار می‌رود که در بسیاری از وقایع دوره مشروطه نقش مهمی داشته است.

۳- این سخنرانی به تاریخ ۵ اردیبهشت۱۳۹۸ در بنیاد شهریار تبریز انجام شد.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

خاطرات وی با عنوان زندگی طوفانی (خاطرات) به چاپ رسیده است (تقی‌زاده (۲)، ۱۳۷۹). تقی‌زاده بعدها سخنرانی‌هایی انجام داده که خطابه‌ها و پاسخ‌های وی به سؤالات حاضران در مجموعه‌ای به نام تاریخ مشروطیت گردآوری‌شده است (تقی‌زاده (۱)، ۱۳۷۹).

باتوجه‌به نقش تأثیرگذار تبریز و حوادث مهم روی داده در آن اکثر خاطرات به این شهر اختصاص دارد. ولیکن آثاری نیز در ارتباط با سایر مناطق آذربایجان نوشته شده است. برای نمونه بخشی از خاطرات میرزا ابوالقاسم امین الشرع خویی به جریان مشروطیت در مناطق غربی ایالت آذربایجان مانند خوی اختصاص دارد که بخش‌هایی از آن منتشر شده است (امین الشرع خویی، ۱۳۷۷: ۱۷۷- ۱۰۷).[۴] دست نوشته ملا اسماعیل سپهر گورچین قلعه کاتب نیز به حوادث مشروطیت و مسائل پس از آن اختصاص دارد که مجال نشر نیافته است.[۵]

۲-۱- نامه‌ها و مکتوبات

بخش دیگری از منابع این دوره را مکتوبات تشکیل می‌دهد که در ادوار گذشته از آن‌ها تحت عنوان اخوانیات یاد می‌شد و در میان دوستان و افراد سرشناس ردوبدل می‌گردید. این نوع آثار گاه حاوی اطلاعات مهمی از مسائل مختلف فردی، اجتماعی، سیاسی بوده، به اعتقاد برخی صاحب‌نظران از ارزش بسیار برخوردار می‌باشند (فرمانفرمائیان، ۱۳۸۰: ۱۹۶؛ ملائی توانی، همان: ۱۱۶-۱۱۷). ازجمله منابع منتشرشده این دسته می‌توان نامه‌هایی از تبریز (براون، ۱۳۸۷)، نامه‌های تبریز از ثقه‌الاسلام به مستشارالدوله (در روزگار مشروطیت) (ثقه‌الاسلام، ۱۳۷۸)، بحران دمکراسی در مجلس اول؛ خاطرات و نامه‌های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی (تبریزی، ۱۳۸۷) و وقایع مشروطیت به روایت نامه‌های سید رضا به حاج میرزا آقا فرشی را نام برد (سید رضا،۱۳۹۵).

۳-۱- آثار منظوم

آثار منظوم تاریخی که در ایران مسبوق به سابقه می‌باشند بخش دیگر منابع را تشکیل می‌دهد. در خصوص تاریخ وقایع مشروطیت در تبریز منظومه دُرِخوشاب اثر پروین میرزای آشتیانی از مجاهدان مشروطه به طبع رسیده است. شاعر وقایع تبریز از دوره ولیعهدی محمدعلی میرزا تا رسیدن سردار سپه به وزارت جنگ را در قالب ۲۱۰۰۰ هزار بیت به فارسی و ترکی آذربایجانی بر اساس مشاهدات خود به نظم درآورده که اخبار آن در برخی موارد با سایر آثار متفاوت است (پروین آشتیانی، ۱۳۹۵: ۲۱-۸۲۵).

۴-۱- اسناد و تلگراف‌ها

اسناد و تلگراف‌ها بخش دیگری از منابع را تشکیل می‌دهند که در شناخت زوایای پنهان برخی حوادث حائز اهمیت هستند. مجموعه آثار قلمی شادروان ثقه‌الاسلام شهید تبریزی (ثقه‌الاسلام،۱۳۵۴)، اوراق تازه‌یاب مشروطیت (۱۳۵۹: ۶۱- ۸۲) و مجموعه تلگراف‌ها راجع به حوادث مشروطیت و اسناد مستشارالدوله (مستشارالدوله، ۱۳۷۰) ازجمله این دسته از منابع می‌باشند. همچنین در جریان نهضت مشروطیت تلگرافات بسیاری بین تبریز و سایر شهرها به‌ویژه تهران مخابره شده که

۴- خاطرات مأموران سیاسی دول مختلف حاضر در منطقه نیز در شمار منابع این دوره می‌باشند. برای نمونه آلبرت چارلز راتیسلاو از ۱۲۸۲- ۱۲۸۸ ش جنرال کنسول بریتانیا در تبریز بود و فصل دهم تا دوازدهم اثرش به حوادث تبریز و آذربایجان اختصاص دارد (کاوانی، ۱۳۸۴: ۱۹-۱۴).
۵- www.movarekhan. com

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

قسمت عمده آن‌ها در مجموعه‌ای با شماره ثبت ۸۵۲۵ نسخه خطی ۷۶۵۱۶ کتابخانه مجلس نگهداری[۶] می‌شود. بخشی از اسناد موجود در کتابخانه مجلس، وزارت امور خارجه و مرکز اسناد شمال غرب شامل گزارش‌ها، شکایات، عرایض و... در ارتباط با آذربایجان مخصوصاً تبریز می‌باشد که تعدادی از آن‌ها در بخش هفتم کتاب اسناد دوره اول مجلس شورای ملی منتشر شده است (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۳۸- ۲۲۳).[۷]

۵-۱- مطبوعات

بخشی مهمی از منابع تاریخی دوره مورد بررسی را مطبوعات تشکیل می‌دهد که در لابه‌لای آنها اطلاعات ارزشمندی در خصوص بسیاری از مسائل منطقه یافت می‌شود. دوره موردبررسی به لحاظ مطبوعات مختلف از ادوار درخشان انتشار این دسته منابع به شمار می‌رود. در شهرهای مختلف آذربایجان همچون تبریز، اردبیل، خوی و... روزنامه‌های زیادی که بیش از ۳۴ عنوان می‌باشد منتشر شده است. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان انجمن، آذربایجان، ناله ملت، مساوات، تبریز، مجاهد، آملا عمو، اسلامیه، الحدید، عدالت، اتحاد، اخوت، بلدیه، تجدد، ادب، حشرات الارض، شفق و تعداد دیگر را نام برد که برخی از آن‌ها گردآوری و منتشر شده‌اند (برای اطلاع بیشتر ر.ک: عزیزی راد، ۱۳۹۹: ۳۴۶- ۸۷؛ همو، ۱۴۰۱: ۴۱۴- ۴۲).

۶-۱- منابع تاریخ‌نگاری

تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز (ویجویه، ۲۵۳۵) اثر محمدباقر ویجویه‌ای را با اندکی اغماض می‌توان اولین اثر تاریخی در مورد حوادث مشروطیت و مقاومت اهالی شهر تبریز در مقابل استبداد به شمار آورد که در سال ۱۳۲۶ ق یعنی زمان واقعه به‌صورت سنگی به طبع رسیده است. غیر آن تعدادی از منابع تاریخ‌نگاری محلی مشروطیت آذربایجان در دوره پهلوی توسط کسانی که خود شاهد انقلاب بوده و در آن نقش داشته‌اند به رشته تحریر درآمده است. تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو (نصرت ماکویی، بی‌تا) توسط محمدرحیم نصرت ماکویی که در جریان محاصره تبریز در شمار قشون دولتی بوده در سال ۱۳۴۵ ق نوشته‌شده است (همان: ۴۷). سایر آثار مرتبط با مشروطیت در این دوره توسط مجاهدان و در حمایت از انقلاب و تمجید از مشروطیت نوشته شده است. تاریخ مشروطه ایران (کسروی،۱۳۸۳) و تاریخ هیجده ساله آذربایجان (همو: ۱۳۸۷) دو اثر از احمد کسروی تحت‌تأثیر آرمان‌های مشروطه و تاریخ‌نگاری جدید نوشته‌شده و از منابع بسیار ارزشمند و تأثیرگذار انقلاب مشروطه و تاریخ محلی آذربایجان و کنار آن تبریز به شمار می‌روند؛ چراکه وی نوع نگاه به تاریخ را تغییر داده و مردم عادی را به‌عنوان مهم‌ترین قشر تأثیرگذار در انقلاب وارد تاریخ کرده است. قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران نوشته کریم طاهرزاده بهزاد و قیام آذربایجان و ستارخان اثر حاج اسماعیل امیرخیزی که هردو از مجاهدان دوره مشروطه به شمار می‌روند از دیگر منابع ارزشمند به شمار می‌روند (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۶۳؛ امیرخیزی، ۱۳۷۹). باتوجه‌به مطالب مطروحه می‌توان این منابع را به دودسته طرف‌داران و مخالفان مشروطه تقسیم‌بندی نمود.

۶- مجموعه مذکور به اهتمام دکتر غلامعلی پاشازاده از اساتید دانشگاه تبریز آماده طبع شده است.

۷- در برخی کتب منتشر شده مانند کتاب تحولات منطقه اردبیل از مشروطه تا جنگ جهانی اول تعدادی از اسناد موجود است (نیکبخت، ۱۳۸۶).

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

۲-مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تکوین منابع محلی تاریخ مشروطیت

به اعتقاد صاحب‌نظران علل چندی مانند حب وطن، حمایت خاندان‌های حکومتگر محلی، رقابت با شهرها و ایالات در نگارش آثاری که از آن‌ها به نام تاریخ محلی یاد می‌شود، تأثیرگذار بوده‌اند. بخشی از تاریخ ایران در دوره قاجار را حوادث و وقایع انقلاب مشروطیت تشکیل می‌دهد که نقش آذربایجان و تبریز در آن بسیار مهم و بنیادی بوده است. این نقش سبب شد منابع متعددی پیرامون مشروطیت با محوریت آذربایجان و حوادث آن به‌ویژه تبریز نوشته شود که در شمار تاریخ محلی این دوره هستند. باتوجه‌به منابع موجود علل و انگیزه‌های چندی را می‌توان در نگارش این آثار شناسایی کرد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها پرداخت خواهد شد.

۲-۱-نقش آذربایجان و تبریز در جریان روشنفکری و مشروطیت

حضور ولیعهد قاجار در تبریز سبب شد شهر پس از مدت‌ها افول، رونق نسبی خود را بازیابد. از سوی دیگر آذربایجان دروازه ارتباط ایران با اروپا به شمار می‌رفت و عده‌ای از ساکن آن با عثمانی و روسیه در ارتباط بوده از اندیشه‌های جدید متأثر شدند؛ لذا مدتی بعد تبریز به کانون تجدد، آزادی، مشروطه‌خواهی و حمایت از حکومت قانون تبدیل شد (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۱۷-۱۶). براین‌اساس نفوذ افکار جدید در این منطقه نسبت به سایر ایالات از سرعت بیشتری برخوردار بود. با این پیشینه و همچنین روحیه خاص مردم در پی اولین مخالفت جدی با قاجاریه در جریان نهضت تنباکو، اهالی آذربایجان با آن همراه شده، در جریان مشروطه نقش محوری ایفا کردند. نهضت مشروطیت و مقدمات آن از تحصن در کنسولگری انگلستان در تبریز و بعدها امضای فرمان مشروطیت، مقاومت در برابر قوای استبدا تا ورود نیروهای روسیه و فاجعه عاشورای ۱۳۳۰ ق هر یک با حوادث متنوع و جزئیات بسیاری همراه بود و نقش آذربایجان به‌ویژه تبریز در آن بسیار عمیق، تأثیرگذار و بنیادی بوده است.

از سوی دیگر نقش و تأثیرگذاری برخی بازیگران آذربایجانی در حوادث مشروطیت توجه به این دوره و تبیین نقش ایشان را ضروری نمود. به نظر می‌رسد حوادث متعدد و متنوع، مواد تاریخی مناسبی در اختیار نویسندگان، به‌ویژه کسانی که شاهد وقایع بوده و یا در آن نقش داشتند قرار داده تا هر یک از زاویه نگاه و گرایش‌های خود بخشی از رویدادها را ثبت نمایند. از سوی دیگر این رویداد نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رفت که در مقایسه با سایر تحولات از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است. نویسنده اولین کتاب در موضوع مشروطیت در منطقه علت اقدام خود را اهمیت این حادثه دانسته، می‌نویسد: «از عهد قدیم تابه‌حال حادثه‌ای به این شدت در تبریز روی نداده» است (ویجویه، همان: ۹). کسروی نیز بر اهمیت نقش تبریز در انقلاب مشروطیت و تاریخ معاصر تأکید دارد. وی مشروطیت را «ارجدارترین بخش تاریخ ایران می‌داند» (کسروی،۱۳۵۲: ۱۷۶). براین‌اساس اهمیت خاص این رویداد را می‌توان عاملی تأثیرگذار در این روند به شمار آورد.

۲-۱- گرایش‌های محلی

به اعتقاد برخی پژوهشگران در ادوار گذشته حب وطن و رقابت بین شهرها از عوامل مهم تألیف برخی آثار بوده است (رحیم لو و سالاری شادی، ۱۳۸۴: ۶). عوامل یادشده محرک مورخان برای گردآوری اخبار افتخارات یک شهر یا منطقه بوده و انگیزه لازم را جهت نگارش تواریخ محلی فراهم آورده است. علایق محلی موجب شد عده‌ای جهت شناساندن ویژگی‌های محل زندگی خود به نگارش تاریخ حوادث شهر و ولایت خود اقدام نمایند (رزنتال، ۱۳۶۵: ۱۸۵). آثار محلی مشروطیت در آذربایجان و مهمترین شهر آن یعنی تبریز نیز نشان‌دهنده تأثیر عوامل یادشده است. به‌ویژه اینکه برخلاف ادوار گذشته همه

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

نویسندگان بومی بوده و اکثر این آثار با محوریت حوادث آذربایجان به‌ویژه تبریز به رشته تحریر درآمده‌اند. البته بایستی به این نکته مهم توجه کرد که پیوستگی حوادث مرتبط با این جریان در سراسر ایران سبب شد برخی نویسندگان به سایر مناطق به‌ویژه تهران نیز نیم‌نگاهی داشته باشند. چنان‌که کسروی می‌نویسد: «جدا کردن رخدادهای تهران و آذربایجان و دیگر جاها از هم نشدنی است» (کسروی، ۱۳۸۳: ۳). بااین‌وجود هدف اصلی بیشتر نویسندگان ثبت تاریخ حوادث انقلاب و نشان دادن خدمات اهالی آذربایجان بوده که در برخی از آن‌ها تفاخر محلی، رقابت با سایر ایالت‌ها و شهرها نیز قابل‌مشاهده بوده و اظهار ارادت به آذربایجان و تبریز در پاره‌ای منابع منعکس‌شده است (طاهرزاده بهزاد، همان: ۴۴۷-۴۴۸؛ ضمیری، همان: ۳۷ و ۸۶).

ثبت اقدامات حکام محلی که در گذشته عامل نگارش تاریخ‌های محلی بوده در این دوره تبدیل به ستایش مجاهدان، قهرمانان و توده مردم به‌ویژه اهالی تبریز، مخصوصاً مجاهدان محلاتی چون امیرخیز و خیابان شده و هر که با مشروطه از در مخالفت برآمده در شمار مستبدان قرار گرفته است. آثار گرایش‌های محلی، منطقه‌ای و جناحی در این منابع که حول مسائل آذربایجان تمرکزیافته‌اند، نیز قابل‌مشاهده است. برای مثال نویسنده تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو هدفش را نشان‌دادن حوادث آذربایجان و برجسته‌کردن خدمات خوانین ماکو و تذکر اشتباهات منابع و در جای دیگر عامل را ثبت حوادث زادگاه خود به علت عدم اطلاع سایر نویسندگان از وضعیت این منطقه دانسته است (نصرت ماکویی، همان: ۲ و ۴۴). بااین‌وجود تحول مهمی که در این حوزه روی داده آن است که در کنار مسائل محلی به واحد گسترده‌تر یعنی وطن نیز توجه شده و نویسندگان در تلاش‌اند نشان دهند قصد نگارش حوادث بخشی از کشور را دارند. درواقع هرچند به مسائل محلی پرداخته شده ولی تحکیم هویت و وحدت ملی نیز به‌انحاءمختلف موردتوجه بوده و در کنار توجه به مسائل محلی می‌توان ایران‌گرایی را در متن اکثر این منابع به اشکال مختلف مشاهده کرد.

۳-۲-جایگاه نویسندگان

وجود قشری که به نگارش حوادث یک دوره اهتمام نمایند امری لازم در خلق آثار مختلف به شمار می‌رود. برخلاف ادوار گذشته که عمدتاً دو گروه علما و دیوانیان به این مهم اقدام کرده‌اند، در دوره موردبررسی افرادی که به‌نوعی در حوادث نقش داشتند با جایگاه و قشربندی مختلف، در زمان انقلاب و دهه‌های بعد به ثبت اخبار اقدام کرده‌اند که تعداد ایشان به‌مراتب بیشتر از ادوار گذشته می‌باشد، لذا می‌توان تنوع نویسندگان را یکی از ویژگی‌های این دوره به شمار آورد. براین‌اساس گرایش‌های نویسندگان به مشروطه یا مخالفت با آن در گزینش اخبار و درنتیجه رویکرد آن‌ها اثر نهاده است. پرواضح است که تفاوت پایگاه‌های اجتماعی تنوع انگیزه‌های نگارش را موجب می‌شود (رحیم لو و سالاری شادی، ۱۳۸۴: ۳). از سوی دیگر چنان‌که برخی صاحب‌نظران مطرح کرده‌اند یکی از ویژگی‌های مهم تاریخ‌های محلی آزادی عمل مورخ در نگارش است (روزنتال، همان: ۱۷۳) این ویژگی در منابع تاریخی دوره مشروطه به‌ویژه آثار تاریخ‌نگاری رشد چشم‌گیری داشته است. جایگاه شغلی و اجتماعی در گزینش و انعکاس اخبار تاریخی بی‌تأثیر نبوده و چنان‌که اشاره شد برخلاف ادوار گذشته که قشرهای خاصی درزمینه نگارش فعال بودند، از میانه عهد قاجار به‌ویژه از دوره مشروطه افرادی با مشاغل و قشربندی اجتماعی متفاوت به این امر اقدام کرده‌اند. فعالین بازار و تجار، روحانیون و وابستگان به ایشان، دیوان‌سالاران، سیاست‌مداران، مجاهدان سابق، تحصیل‌کرده‌ها و چهره‌های فرهنگی که به‌نوعی با این جریان در پیوند بودند، اقدام به نگارش خاطرات و تاریخ تحولات و وقایع این دوره کرده‌اند.

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

ازجمله افراد مرتبط با بازار و دادوستد ویجویه‌ای و جورابچی را می‌توان نام برد. ویجویه‌ای اولین فردی به شمار می‌رود که حوادث مشروطیت و مقاومت تبریز را به رشته تحریر درآورده است. هم‌زمان با وی یکی از تجار شهر به ثبت وقایع روزانه اقدام کرد که می‌توان نقش و انتظار تجار از مشروطیت را تا حدودی از نوشته‌های وی مشاهده کرد (جورابچی، ۱۳۸۶: ۱۲). عده‌ای از نویسندگان مانند میرزا آقا فرشی، تقی‌زاده، میرزا ابراهیم باغمیشه‌ای و مستشارالدوله در شمار نمایندگان مجلس بوده‌اند که در آثار این افراد مسائل مرتبط با انتخابات و مجلس و نقش تبریز منعکس‌شده است. برخی از شخصیت‌های پیش‌گفته مانند تقی‌زاده در شمار فعالان مشروطه قرار دارند و می‌توان تأثیر گرایش‌های ایدئولوژیک را در آثارشان مشاهده کرد (تقی‌زاده (۲)، ۱۳۷۹: ۳۵-۳۸). عده‌ای نیز مانند احمد کسروی، طاهرزاده بهزاد و اسماعیل امیرخیزی در دوره جوانی یا نوجوانی در شمار مجاهدان مشروطه‌خواه بوده و آثار گرایش سیاسی و حتی شغلی در متن آنها قابل‌مشاهده است. برای مثال حمایت ضمنی طاهرزاده بهزاد به‌عنوان یکی از اعضای حزب اجتماعیون عامیون از تقی‌زاده را می‌توان نمودی از گرایشات جناحی وی دانست (طاهرزاده بهزاد، همان ۵۹-۶۴). همچنین ارتباط نزدیک امیرخیزی با ستارخان و عضویت در انجمن ایالتی نقش پررنگی در کتاب وی یافته است. ثقه‌الاسلام از روحانیون میانه‌رو مشروطه‌خواه به شمار می‌رود و ضمیری از وابستگان این قشر است. باتوجه‌به موارد مطروحه، اکثر نویسندگان آثار محلی مشروطیت را حامیان این جریان تشکیل می‌دهد. براین‌اساس علایق ایشان به آرمان‌ها و طرفداری از جناح خودی در انتخاب و انعکاس اخبار تحولات این دوره بی‌تأثیر نبوده است.

۴-۲- مقابله با انحرافات و تغییر نقش بازیگران حوادث

باتوجه‌به آثار موجود در کنار گرایشات محلی، مقابله با انحرافات در ثبت اخبار محرک برخی نویسندگان بوده است. از زمان وقوع انقلاب مشروطیت تا امروز آثار بسیاری در مورد اندیشه‌ها، تحولات و بازیگران آن به رشته تحریر درآمده که برخی در زمان واقعه یا دوره‌ای نزدیک و تعدادی در ادوار بعدی نوشته‌شده است. پیدایش گروه‌های سیاسی، مطلق اندیشی و یک‌سونگری ناشی از انگیزه‌ها، توجه بیشتر به برخی وقایع، تحریف و تغییر نقش برخی چهره‌های معروف موجب بروز انحراف در ثبت اخبار شده است. از سوی دیگر شکل‌گیری سه جریان عمده در نهضت مشروطه یعنی طرف‌داران مشروطه، مشروعه و استبداد یا طیف‌های نزدیک به این دیدگاه‌ها عامل توجه یا بی‌توجهی به برخی حوادث بوده است. همچنین افرادی در داخل هر یک از این جریانات با گرایش‌های متفاوت قابل‌شناسایی است که این مسئله در انتخاب و ثبت مواد تاریخی بی‌اثر نبوده است. براین‌اساس مناقشات فکری، موانع و دشواری در ثبت درست نقش بازیگران این دوره به علل مختلف را می‌توان عامل انحرافات دانست.

باتوجه‌به مطالب پیش‌گفته مقابله با تحریف حقایق تاریخی عامل مؤثری در نگارش برخی آثار به شمار می‌رود. چنان‌که عده‌ای از نویسندگان هدف خود را ثبت صحیح وقایع در جهت مقابله با تحریفات و انحرافات عنوان کرده‌اند. برای مثال سراینده منظومه درخوشاب هدف خود را نشان‌دادن انحرافات و جلوگیری از «قلب ماهیت» توسط کسانی می‌داند که تلاش کرده‌اند وقایع را وارونه نشان دهند (پروین آشتیانی، همان: ۱۵-۳۳). در این میان نقش و تأثیر این عامل در منابع تاریخ‌نگاری چشمگیرتر بوده است. آنچه کسروی را به نوشتن تاریخ هجده‌ساله آذربایجان و تاریخ انقلاب مشروطه واداشته بادقت بیشتری بیان‌شده که چندین علت را شامل است. به نوشته وی در فاصله سی‌سال پس از مشروطیت کسی به نوشتن تاریخ آن اقدام نکرده و آثار نوشته‌شده نارسا؛ و در برخی حقیقت قربانی خشنودی و سودجویی عده‌ای شده که نه‌تنها نقشی در آن نداشتند؛ بلکه در شمار دشمنان مردم بوده‌اند (کسروی، ۱۳۵۲: ۱۶۶- ۱۶۷؛ همو، ۱۳۸۳: ۳؛ همو، ۱۳۸۷: ۷۹۴). وی با

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

اشاره به اینکه «انگیزه‌هایی» برای نوشتن داشته، هفت علت را در نگارش تاریخ مشروطه برشمرده است. ثبت اخبار جهت حفظ آن‌ها از نابودی، روشن‌کردن علل انحراف و شکست مشروطه‌خواهی، نادیده‌گرفته‌شدن نقش کسانی که در راه آن کوشیده‌اند و دیگران آن را به نام خود مصادره کرده‌اند، مقابله با افکار نادرست در مورد مشروطیت، حفظ نام افرادی که مورد بی‌مهری و حتی ستم قرار گرفته‌اند و درنهایت اشکالات نوشته‌های اروپائیان، از علل اقدام وی به شمار می‌رود (کسروی، ۱۳۵۲: ۱۹۵؛ همو، ۱۳۸۳: ۳-۵). باتوجه‌به موارد مطروحه به نظر می‌رسد اهتمام کسروی به نوشتن تاریخ مشروطیت نوعی واکنش به برخی تحریفات، به‌ویژه نادیده‌گرفته‌شدن نقش مجاهدان و تلاش‌های صورت‌گرفته جهت پیروزی آن از سوی اهالی آذربایجان مخصوصاً تبریز بوده است. وی نقش مجاهدانی که از میان عامه برخاستند به تصویر کشیده و گوشه‌های پنهان را تا حدودی آشکار می‌کند. کسروی مردم عادی را که قبلاً توجهی به آن‌ها نمی‌شد به سازندگان تاریخ تبدیل کرد. نویسنده قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران علت نوشتن کتاب را تحریف حقایق درگذر زمان می‌داند (طاهرزاده بهزاد، همان: ۴) همچنین معتقد است کتاب‌های منتشرشده پیشین مانند آثار ویجویه و کسروی چنان‌که باید مسائل مربوط به سنگربندی و جنگ‌ها را روشن نکرده‌اند و خدمات برخی چهره‌ها را آن‌گونه که بایستی نشان نمی‌دهد، لذا هدف خود را ارائه تاریخ صحیح از وقایع مشروطه عنوان می‌نماید (طاهرزاده بهزاد، همان: ۴ و ۱۶ و ۴۴ و ۲۵۱).

۵-۲-سایر اهداف و انگیزه‌ها:

علاوه بر موارد مطروحه عوامل دیگری نیز در نگارش آثار محلی مشروطیت قابل‌شناسایی است که بیشتر ریشه در علایق شخصی دارند. درواقع تشویق خاندان‌های حکومت‌گر محلی به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر جای خود را به تمایلات فردی، تشویق دوستان و آشنایان داده است. باتوجه‌به مقدمه و متن این آثار اهداف شخصی، درخواست اطرافیان و دوستان محرک عده‌ای در نگارش بوده است (طاهرزاده بهزاد، همان: ۴؛ امیرخیزی، همان: ۴). حفظ یاد اموات، مشغول کردن فکر و ذهن نیز انگیزه عده دیگر به شمار می‌رود (جورابچی، همان: ۴۱-۴۲). تقی‌زاده از چهره‌های سیاسی این دوره یادداشت‌برداری را مسئله‌ای شخص و در جای دیگر تقاضای برخی دوستانش عنوان می‌کند که معتقد بودند نقشی که وی در حوادث این دوره ایفا نموده برای روشن‌شدن تاریخ جدید ایران مفید خواهد بود. در کنار آن انتقال اخبار گذشته به نسل جدید که از مسائل و حوادث مشروطه بی‌اطلاع بوده‌اند انگیزه وی در این اقدام به شمار می‌رود (تقی‌زاده (۱)، ۱۳۷۹: ۲۷). ضمیری هدف از یادداشت‌برداری را «نمایاندن وقایع و علت‌های روز» و نشان دادن حادثه ناگوار تبریز با محوریت ثقه‌الاسلام عنوان می‌کند. عده‌ای مانند ادوارد براون اهداف مهم‌تری را در نظر داشته‌اند. وی هدف خود را افشای حقایق به سود عامه و نشان دادن سیاست نادرست روسیه و انگلستان، نتایج شوم آن و شرح جنایات روس‌ها در تبریز عنوان نموده است (براون، ۱۳۸۷: ۷۹-۸۰).

۳-ویژگی‌های منابع محلی مشروطه در آذربایجان و تبریز

برخلاف ادوار گذشته که منابع تاریخ محلی منطقه به علل مختلف به ادوار بعدی منتقل نشده و به اعتقاد برخی پژوهشگران «از حیث تاریخ‌نویسی محلی به‌گونه‌ای عجیب ناچیز [بوده] است» (قدیمی قیداری، ۱۳۹۳: ۳۰۹) چنان‌که اشاره شد، کتب ارزشمندی در مورد حوادث مشروطیت تبریز به رشته تحریر درآمده است که باتوجه‌به تعریف تاریخ محلی، در شمار منابع تاریخ محلی آذربایجان قرار می‌گیرند. البته بایستی متذکر شد که تعداد بسیار اندکی از این منابع را آثار تاریخ‌نگاری تشکیل می‌دهند. تاریخ‌نگاری محلی آذربایجان که در عهد مظفری با نگارش تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز در آستانه

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

تحول[۸] قرارگرفته بود با نگارش حوادث مشروطه توسط نویسندگان محلی به‌ویژه[۹] کسروی دچار تحول شد، اگرچه در خصوص ایجاد پارادایم و تأثیرگذاری آن در آثار بعدی بین صاحب‌نظران اختلاف وجود دارد (ر.ک: رحمانیان، حضرتی و ملائی توانی، ۱۳۸۷: ۴۶-۶۰). بااین‌وجود چنان‌که فرمانفرمائیان (۱۳۸۴:۲۸) می‌نویسد آثار کسروی شالوده جدیدی برای تاریخ ایران که آذربایجان نیز بخشی از آن به شمار می‌رود پی‌ریزی کرده است. آثار تحول در تاریخ‌نگاری محلی و منابع تاریخی این دوره را می‌توان در تغییر برخی شاخصه‌ها مشاهده کرد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره خواهد شد. البته لازم به یادآوری است که باتوجه‌به اهمیت و ارزش متفاوت آثار موجود تعمیم ویژگی‌های قید شده در سطور بعدی به همه آثار غیر ممکن می‌نماید.

۱-۳- سبک و تکنیک نگارش

باتوجه‌به نگارش منابع مشروطیت در دو برهه زمانی اواخر قاجاریه و پهلوی این آثار از سبک و ادبیات این دو مقطع زمانی متأثر شده‌اند. عمده آثار دوره اول منابع غیر تاریخ‌نگاری بوده و بیشتر خاطرات، یادداشت‌ها، مکتوبات و اسناد را شامل است. اکثر قریب به‌اتفاق این منابع به‌صورت ساده، روان و همه‌فهم با محوریت انقلاب مشروطیت با تأکید بر وقایع تبریز نوشته‌شده و برخی نویسندگان به استفاده از زبان فارسی، ساده‌نویسی و اختصار تأکیددارند (ویجویه، همان: ۱۲) بااین‌وجود برخی از آن‌ها خالی از اشکالات نگارشی نبوده و گاهی در ثبت وقایع و اسامی با اشتباهاتی همراه‌اند (جورابچی، همان: ۴۲؛ نصرت ماکویی، همان: ۴۷). آثار دوره دوم عمدتاً شامل منابع تاریخ‌نگاری است که توسط شاهدان واقعه، به‌ویژه مجاهدان سابق نوشته‌شده و ازنظر سبک و شیوه تحت‌تأثیر دوره پهلوی و اندیشه‌های رایج مانند ناسیونالیسم قرار دارند و از تفکر آکادمیک و فنون نگارش دوره مذکور متأثر شده‌اند (میرجعفری و عاشوری نژاد، ۱۳۹۰: ۱۲۰-۱۲۱). آثار کسروی در مورد مشروطیت که در همین برهه نوشته‌شده و از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشد دارای متن ساده، روان و باوجود حالت روایی تا حدودی علمی بوده، روی سخن وی عامه مردم است. کسروی در شمار پیشروان نثر جدید فارسی قرار دارد، باآنکه وی ابتدا تاریخ مشروطه را به عربی در نشریات عرب‌زبان منتشر کرده؛ ولی عدم بهره‌گیری از واژگان عربی و استفاده از واژه‌های نامأنوس مشکلاتی در فهم منظور نویسنده ایجاد می‌کند. آثار کریم طاهرزاده و امیرخیزی نیز سبکی ساده و روان دارند؛ ولی برخلاف کسروی گاه از اشعار و جملات ترکی بهره می‌برند (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۶۳: ۱۵۹-۱۶۰؛ امیرخیزی، همان: ۱۲۴ و ۲۷۰).

تکنیک‌های نگارش در منابع این دوره نیز شایسته توجه است. حضور نویسنده در متن از تکنیک‌های مهم نگارش به شمار می‌رود که باوجود سابقه آن در ادوار گذشته در این دوره موردتوجه بیشتری قرار گرفته و نویسندگان با استفاده از واژگان مختلف در متن اثر حضور یافته‌اند (شرف الدوله، ۱۳۷۷: ۲۰۹؛ ضمیری، ۲۵۳۵: ۴۸ و ۶۰ و ۸۸؛ نصرت ماکویی، همان: ۴۹ و ۵۷؛ تقی‌زاده (۱)، ۱۳۷۹: ۶۳؛ کسروی، ۱۳۸۳: ۲۴ و ۳۲ و ۱۸۹؛ همو، ۱۳۸۷: ۶۰ و ۱۴۳ و ۱۵۸ و ۲۰۹؛ طاهرزاده بهزاد، ۱۳۶۳: ۷-۸ و ۱۳ و ۱۷ و ۲۴ و ۴۴ و ۲۷؛ امیرخیزی، همان: ۲۷۲). در موارد نادری نیز با کلماتی مانند به نظر نگارنده عقیده خود را در مورد برخی حوادث ابراز می‌کنند (کسروی، همان: ۲۷؛ طاهرزاده بهزاد، همان: ۲۴).

۲-۳- تلاش در ارائه اخبار صحیح

۸- جهت اطلاع بیشتر از ویژگی این اثر و عوامل تحول تاریخ‌نویسی دوره قاجار ر.ک: (قدیمی قیداری، ۱۳۹۳: ۲۸۷-۳۱۹).

۹- برخی نویسندگان آثار کسروی را منبع کامل و معتبری در مورد مشروطه آذربایجان می‌دانند؛ ولی برای سایر مناطق منبع کاملی به شمار نمی‌رود (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۱/ ۸).

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

حفظ امانت، پرهیز از اغراق و ارائه اخبار درست در اصالت منابع تاریخی حائز اهمیت می‌باشد. نویسندگان محلی مشروطیت مدعی ارائه اطلاعات درست و پرهیز از قضاوت غیرمنصفانه هستند، هرچند در عمل میزان موفقیت این ادعاها نیازمند بررسی بیشتر است (جورابچی،۱۳۸۶: ۱۳؛ امیرخیزی، ۱۳۷۹: ۲۸۳). برای مثال در منظومه درخوشاب آمده: «یا خواننده عادلی بنمایدم جستجو بیند غرض مرض نبود جمله موبه‌مو» (پروین آشتیانی، همان: ۲۰). در این میان کسروی باتوجه‌به گرایش‌های فکری خود کوشیده به‌راستی نزدیک باشد. وی به راست‌گویی و پاک زبانی و دوری از ناسزاگویی نیز توجه دارد (کسروی، ۱۳۵۲: ۱۸۱).

۳-۳- معرفی منابع مورد استفاده

معرفی منابع مورداستفاده از شاخصه‌های مهم تاریخ‌نگاری جدید به شمار می‌رود که به‌مرور از دوره قاجار از اهتمام بیشتری برخوردار شده است. باتوجه‌به آثار موجود منابع مورداستفاده نویسندگان دوره موردبررسی عمدتاً شامل مشاهدات شخصی، اطلاعات افراد مطلع، کتاب‌ها و اسناد بوده است. در این میان مشاهدات نویسندگان و حضور ایشان در متن حوادث بخش اصلی آثار را تشکیل می‌دهد که عمده آنها در ارتباط با شهر تبریز می‌باشد. کسروی ضمن انتقاد از سرقت ادبی آگاهی‌های خود را مهم‌ترین منبع اثرش عنوان کرده است (کسروی،۱۳۸۳: ۶). نویسندگان منابع محلی مشروطیت از شاهدان و مجاهدان بوده، مشاهدات خود را به قلم درآورده‌اند، لذا نوشته‌های ایشان به‌عنوان شاهدان عینی از اهمیت بسیاری برخوردار است (ویجویه، همان: ۲۱ و ۶۰-۶۱؛ نصرت ماکویی، بی‌تا: ۳ و ۴۴ و ۵۱؛ طاهرزاده بهزاد، همان: ۸ و ۱۷ و ۲۱ و ۲۴ و ۲۵۱؛ امیرخیزی، همان: ۲۷۲؛ تبریزی، ۱۳۸۷: ۲۱). دقت برخی از نویسندگان گاهی به حدی بوده که جملات نقل‌قول شده از دیگران را مشخص کرده‌اند (ویجویه، همان: ۷۷). اطلاعات افراد مطلع قسمت دیگر منابع مورداستفاده را تشکیل می‌دهد. برای مثال کسروی می‌نویسد «جسته به دست آورده‌ام» (کسروی، ۱۳۸۷: ۶) البته این مسئله به همه منابع قابل‌تعمیم نیست. بخش دیگر منابع مورداستفاده برخی نویسندگان را کتاب‌ها، اسناد و مکتوبات تشکیل می‌دهد که در متن برخی آثار بدان‌ها اشاره‌شده است (کسروی، ۱۳۸۳: ۵۵ و ۹۰-۹۱ و ۲۳۱ و ۲۵۴ و ۸۲۰-۸۲۱؛ همو، ۱۳۸۷: ۴۸-۴۹ و ۶۸ و ۷۰-۷۱ و ۸۶ و ۹۱ و ۱۰۴ و ۱۱۳- ۱۱۸ و ۱۶۳ ...؛ امیرخیزی، همان: ۴۵ و ۵۰ و ۵۶ و ۶۳ و ۲۸۲ و ۱۲۲ و ۲۵۷).

۴-۳- علت یابی حوادث

باوجودآنکه اکثر قریب به‌اتفاق منابع حالت روایی دارند؛ ولی گاهی به علت‌یابی حوادث نیز توجه شده است. در منابع اولیه دوره مشروطه نگاه انتقادی چندان چشمگیر نیست، تنها نویسنده بلوای تبریز گرایش مستبدان به مشروطه و برخی انحرافات را به‌صورت سطحی ریشه‌یابی کرده است (ویجویه، همان: ۳۵). در آثار نوشته‌شده دوره پهلوی به‌مرور شاهد توجه بیشتر به علل و عوامل هستیم که به نظر می‌رسد در دو کتاب احمد کسروی بیشتر از سایر آثار موردتوجه قرارگرفته است (کسروی، ۱۳۸۳: ۱۵-۴۷ و ۲۱۵، همو، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۳ و ۱۲۰-۱۲۱). نویسندگان کتابهای قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران و تاریخ انقلاب آذربایجان و ستارخان نیز در برخی موارد به علت‌یابی حوادث این دوره توجه دارند (طاهرزاده بهزاد همان: ۲۵-۲۶؛ امیرخیزی، همان: ۲۶-۲۹). از سوی دیگر انتقاد از نویسندگان و آثار گذشته به‌مرور در نوشته‌های مربوط به انقلاب مشروطیت راه‌یافته است. به اعتقاد کسروی نبایستی هر مطلبی که دیگران نوشته‌اند پذیرفت. وی از نویسنده تاریخ بیداری ایرانیان، کتاب آبی و ادوارد براون به انتقاد پرداخته آثار «آن‌ها را استوار» نمی‌داند و معتقد است نویسندگان اروپایی با ایرانیان صادق نمی‌باشند (کسروی، ۱۳۸۳: ۴-۵). نویسندگان بعدی نیز ضمن تمجید از آثار کسروی به علت نظر منفی وی در

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

مورد برخی بازیگران مشروطیت مانند تقی‌زاده به انتقاد از وی پرداخته‌اند (طاهرزاده بهزاد، همان:۱۶؛ امیرخیزی، همان: ۴۵۱-۴۶۴).

۵-۳- استفاده از عکس و تصاویر

از دیگر ویژگی‌های منابع موردبررسی توجه به تأثیر تصاویر و عکس‌ها در انتقال مفاهیم و ماندگاری آنها است. بهره‌گیری از تصاویر در آثار محلی مشروطیت اولین‌بار در کتاب بلوای تبریز با ترسیم صحنه‌های جنگ آغاز شد. این اقدام را می‌توان تحولی مهم به شمار آورد که سبب آشنایی با فضای حوادث شده، ارتباط بیشتر خواننده با متن را سبب می‌شد. استفاده از تصاویر به‌ویژه از سوی کسروی با وسعت بیشتر و به‌صورت آگاهانه دنبال شد. وی تصاویر را راهی جهت روشن‌شدن بیشتر تاریخ می‌دانست (کسروی، ۱۳۸۳: ۶).

۵-۳- مفاهیم و واژگان جدید

دیگر ویژگی مهم منابع این دوره بازتاب تحولات عصر جدید در قالب برخی مفاهیم است. در اثر انقلاب مفاهیم گذشته دچار تغییر شده و جای آن‌ها را واژگانی چون انجمن ملی، مشروطیت، آزادی، آزادی‌خواهی، فدایی، میهن‌پرستی گرفته که حاکی از نوعی تحول، هرچند اندک، در افکار و اندیشه نویسندگان است. نوع نظام سیاسی، استبداد، دموکراسی و حکومت مردم بر مردم، وطن،[۱۰] وطن‌پرستی، آگاهی ملی، ملت، مجلس، قانون از مهم‌ترین واژگان با مفهوم خاص به شمار می‌روند که در متن برخی آثار قابل‌مشاهده است (ویجویه، همان: ۷۱؛ شرف الدوله، ۱۳۷۷: ۵۶؛ امیرخیزی، همان: ۲۰۰ و ۲۰۵؛ ضمیری، همان: ۲۸ و ۳۱؛ کسروی، ۱۳۸۷: ۱۳۶ طاهرزاده بهزاد، همان: ۱۵۱؛ اوراق تازه‌یاب مشروطیت، ۱۳۵۹: ۶۴ (تقی‌زاده (۱)، ۱۳۷۹: ۲۷-۲۸؛ جورابچی، همان: ۶۰؛ ویجویه همان: ۱۵؛ پروین آشتیانی، همان: ۹۰-۹۱).

نتیجه

نهضت مشروطیت از ادوار مهم تاریخ معاصر به شمار می‌رود که تحولات آن محرک نویسندگان بوده است. نقش آذربایجان، به‌ویژه تبریز در تحولات مشروطیت بستر مناسبی جهت نگارش آثار متعدد فراهم آورد؛ و حوادث مختلف مواد تاریخی مناسبی جهت نگارش در اختیار نویسنده قرار داد، درنتیجه آثار متعددی در مورد مشروطیت در اکثر حوزه‌ها به رشته تحریر درآمده است. آثار موجود حاکی از آن است که ازنظر تعداد منابع تاریخی، این دوره دچار تحول عمده شده است. منابع محلی تاریخ مشروطیت آذربایجان و تبریز در این دوره شامل منابع متنوعی است که خاطرات و یادداشت‌های شخصی مربوط به زمان حادثه و آثار تاریخ‌نگاری پیرامون آن در دوره پهلوی توسط شاهدان واقعه به رشته تحریر درآمده است. در کنار نقش تبریز و آذربایجان، سایر علل مانند گرایش‌های محلی نیز در اقدام عده‌ای بی‌تأثیر نبود است. بااین‌وجود توجه به مفهوم گسترده‌تر یعنی وطن در همه آثار قابل‌مشاهده است. ازنظر جایگاه نویسندگان تحول مهمی در این دوره اتفاق افتاد و افرادی از

۱۰- ثقه‌الاسلام در رساله لالان مفهوم گسترده‌تری از وطن را مدنظر داشته که با بینش اسلامی نیز سازگارتر است وی خاک ایران را وطن مسلمین می‌داند (ثقه‌الاسلام، ۱۳۵۴: ۲۴۷).

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

گروه‌ها و قشرهای متفاوت به این مهم اهتمام کردند که این مسئله در متن خود بر انتخاب و انعکاس اخبار اثرگذار بوده است. این افراد باانگیزه‌های فردی و گاه باهدف انعکاس صحیح رویدادها در راستای تبیین نقش کسانی که در این رویداد مؤثر بودند و نارسایی و انحراف برخی منابع، دست‌به‌قلم برده‌اند. آثار این دوره ازنظر سبک و فنون نگارش نیز دچار تحول شده است. عمده این آثار دارای متنی ساده و روان بوده و تعدادی از آن‌ها در برخی فنون نگارش دچار تحول شده‌اند، به‌ویژه نویسندگان دوره پهلوی با استفاده از سبک و تکنیک‌های این دوره آثار تا حدودی متفاوت‌تری را خلق کرده‌اند.

تضاد منافع

بدین‌وسیله نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.

تشکر و قدردانی(اختیاری)

منابع

آژند، یعقوب، (۱۳۸۰)، «تاریخ‌نگاری دوره مشروطه» در: تاریخ‌نگاری ایران، ترجمه و تألیف یعقوب آژند، تهران: گستره، صص ۲۳۵-۲۴۶.

ارقشی، نرگس، (۱۳۷۸)، «کتاب‌شناسی نهضت مشروطیت ایران»، تاریخ معاصر ایران، ش ۱۰، صص ۳۸۷- ۴۳۶.

امیرخیزی، اسماعیل، (۱۳۷۹)، قیام آذربایجان و ستارخان، تهران: نگاه.

امین الشرع خویی، ابوالقاسم، (۱۳۷۷)، «تاریخ مشروطیت» در میراث اسلامی ایران دفتر نهم، به کوشش علی صدرائی، گردآوری رسول جعفریان، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، صص ۱۷۷- ۱۰۷.

اوراق تازه‌یاب مشروطیت و نقش تقی‌زاده، (۱۳۵۹)، به کوشش ایرج افشار، تهران: جاویدان.

براون، ادوارد، (۱۳۸۷)، نامه‌هایی از تبریز، ترجمه حسن جوادی، تهران: خوارزمی، چ سوم.

پروانه، نادر، (۱۳۹۰)، «تبریز سنگر مشروطیت»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۶۴، صص ۸۸-۹۰.

پروین آشتیانی، محمدعلی، (۱۳۹۵)، منظومه درخوشاب تاریخ مشروطیت آذربایجان، تصحیح سید جمال‌الدین ترابی، تهران: نسیم تحول.

پور صفر، علی، (۱۳۷۳)، کتاب‌شناسی انقلاب مشروطیت ایران، ویرایش مجید تفرشی و امید طیب زاده، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

تبریزی، میرزا فضلعلی آقا، (۱۳۸۷)، بحران دموکراسی در مجلس اول خاطرات و نامه‌های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی، به کوشش غلامحسین میرزا صالح، تهران: نشر نگاه معاصر.

تقی‌زاده، حسن (۱)، (۱۳۷۹)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، به کوشش عزیز الله علیزاده، تهران: فردوس.

تقی‌زاده، حسن (۲)، (۱۳۷۹)، زندگی طوفانی (خاطرات)، به کوشش عزیز الله علیزاده، تهران: فردوس.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

ثقه‌الاسلام، علی، (۱۳۵۴)، مجموعه آثار قلمی ثقه‌الاسلام شهید تبریزی، به کوشش نصرت‌الله فتحی، تهران: انجمن آثار ملی.

ثقه‌الاسلام، علی، (۱۳۷۸)، نامه‌های تبریز از ثقه‌الاسلام به مستشارالدوله (در روزگار مشروطه)، به کوشش ایرج افشار، تهران: فرزان.

جورابچی، محمدتقی، (۱۳۸۶)، حرفی از هزاران که اندر عبارت آمد، خاطرات محمدتقی جورابچی، تصحیح علی قیصری، تهران: نشر تاریخ ایران.

حبیبی آزاد، ناهید، (۱۳۷۶)، کتاب‌شناسی آذربایجان، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حسن‌زاده، اسماعیل، (۱۳۸۱)، «گفتمان هویت ملی در تاریخ‌نگاری کسروی»، فصلنامه مطالعات ملی، ش ۱۴، صص ۵۹-۹۷.

رحمانیان، داریوش؛ حسن حضرتی و علیرضا ملائی توانی، (۱۳۸۷)، «پارادایم‌های مؤثر بر تاریخ‌نگاری دوران معاصر ایران (گفتگو)»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۲۲، صص ۴۶-۶۰.

رحیم لو، یوسف؛ سالاری شادی، علی، (۱۳۸۴)، «سیر تاریخ‌نگاری محلی ایالت فارس»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۴۰، صص ۱۲-۱.

رضائی، محمد، (۱۳۹۶)، «مؤلفه‌ها و شاخصه‌های تاریخ‌نگاری محلی آذربایجان از شکل‌گیری تا پایان عصر مظفری»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، سال ۵، ش ۱۰، صص ۱۱۱-۱۲۲.

رضوی، سید ابوالفضل؛ جابری نسب، نسرین، (۱۳۸۶)، «تاریخ‌نگاری محلی در دوره ایلخانان»، مسکویه، سال ۲، ش ۷، صص ۱۴۰-۱۱۰.

روزنتال، فرانتس، (۱۳۶۵)، تاریخ‌نگاری در اسلام، ج ۱، اسدالله آزاد، مشهد، آستان قدس رضوی.

سید رضا، (۱۳۹۵)، وقایع مشروطیت به روایت نامه‌های سید رضا به حاج میرزا آقا فرشی، به کوشش تقی آذر مقدم، تبریز: یاران، چ چهارم.

شرف الدوله، میرزا ابراهیم‌خان کلانتری باغمیشه‌یی، (۱۳۷۷)، روزنامه خاطرات شرف الدوله (۱۳۲۴-۱۳۲۷)، به کوشش یحیی ذکاء، تهران: فکر روز.

صیدیه، سیمین، (۱۳۸۲)، «تحفه ماندگار: آشنایی با اسماعیل امیرخیزی و مجموعه ارزشمند او»، پیام بهارستان، ش ۲۴، صص ۲-۴.

ضمیری، میرزا اسد اله، (۲۵۳۵)، یادداشت‌های میرزا اسد اله ضمیری ملازم خاص ثقه‌الاسلام شهید، به کوشش سیروس برادران شکوهی، تبریز: ابن‌سینا.

طاهرزاده بهزاد، کریم، (۱۳۶۳)، قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، تهران: اقبال، چ دوم.

طباطبایی، سید جواد، (۱۳۸۴)، تأملی درباره ایران، دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران، ج ۱، تهران: نشر نگاه معاصر، چ چهارم.

عزیزی راد، محمد، (۱۳۹۹)، تاریخچه مطبوعات آذربایجان در مشروطه اول، تبریز: فادیا.

عزیزی راد، محمد، (۱۴۰۱)، تاریخچه مطبوعات آذربایجان در مشروطه دوم، تبریز: فادیا.

فرمانفرمائیان، حافظ، (۱۳۴۵)، «نکاتی چند درباره مشکلات تاریخ‌نویسی در ایران»، بررسی‌های تاریخی، ش ۵ و ۶، صص ۱۶۵-۱۷۸.

فرمانفرمائیان، حافظ، (۱۳۸۰)، «تاریخ‌نگاری ایران در سده‌های نوزده و بیست» در: تاریخ‌نگاری ایران، ترجمه و تألیف یعقوب آژند، تهران: گستره، صص ۱۸۵-۲۱۴.

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/3, 1, 2026, 13-30. doi: 10.22034/IHC.2025.20096
مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

قدیمی قیداری، عباس، (۱۳۹۳)، تداوم و تحول تاریخ‌نویسی در ایران عصر قاجار، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

کاوانی، رجبعلی، (۱۳۸۴)، «خاطرات یک کنسول انگلیسی در شرق کتابی دیگر درباره مشروطه»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۰۱، ۱۰۲ و ۱۰۳، صص ۱۹-۱۴.

کسروی، احمد، (۱۳۵۲)، کاروند کسروی، به کوشش یحیی ذکاء، تهران: کتاب‌های جیبی.

کسروی، احمد، (۱۳۸۳)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر، چ بیستم.

کسروی، احمد، (۱۳۸۷)، تاریخ هجده‌ساله آذربایجان بازمانده تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر، چ چهارم.

کوهستانی‌نژاد، مسعود، (۱۳۸۸)، اسناد دوره اول مجلس شورای ملی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

مجموعه تلگرافات راجع به حوادث مشروطیت (نسخه خطی)، ۲ ج، کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره ۷۶۵۱۶.

مستشارالدوله صادق، صادق، (۱۳۷۰)، خاطرات و اسناد مستشارالدوله صادق، مشروطیت در آذربایجان، ج ۴، گردآوری ایرج افشار، تهران: طلایه.

ملائی توانی، علیرضا، (۱۳۹۰)، درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ، تهران: نشر نی، چ چهارم.

ملک‌زاده، مهدی، (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱، تهران: سخن.

میرجعفری، حسین و عاشوری نژاد، عباس، (۱۳۹۰)، تاریخ‌نگاری و تحولات آن در ایران و جهان، تهران: دانشگاه پیام نور، چ دوم.

نصرت ماکویی، محمدرحیم، (بی‌تا)، تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو، قم: چاپخانه علمیه.

نیک‌بخت، رحیم، (۱۳۸۱)، «تاریخ ماکو»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۶۵، صص ۷۲-۷۴.

نیک‌بخت، رحیم، (۱۳۸۶)، تحولات منطقه اردبیل از مشروطه تا جنگ جهانی اول، تهران: وزارت امور خارجه.

ویجویه، محمدباقر، (۲۵۳۵)، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، به کوشش علی کاتبی، تهران: کتاب‌های سیمرغ وابسته به موسسه انتشارات امیرکبیر، چ سوم.